

MARIE-JOSE VAN HEE ARCHITECTEN

EEN WANDELING

VLAAMS ARCHITECTUURINSTITUUT
DE SINGEL ANTWERPEN

30.XI.MMXXII - 21.V.MMXXIII

Voorwoord

“Het is een poging om bewust te worden van een ‘honger’ naar het ultieme, naar het detail, naar de materie en naar de zorg om het metier, de zorg voor het ‘maken’ én om door dat maken meer gedaan te krijgen dan louter dat gemaakte.”

Christian Kieckens, 2019

Sinds 2020 exploreert het VAI via tentoonstellingen, lezingen, excursies en publicaties de betekenis van zorg in de architectuur. In het werk van Marie-José Van Hee architecten komt zorg op verschillende lagen terug: in de mensen met wie en voor wie ze werken, de zorg voor gebouwen en die voor het vak. In dat kader schreven wij in januari 2021 een uitnodiging aan Marie-José Van Hee architecten om hierover een tentoonstelling te maken.

Zorg voor mensen

Het werk van Marie-José Van Hee architecten bestaat uit zorgvuldig geconfigureerde huiselijke ruimtes die zich subtiel situeren in hun stedelijke of landelijke context, en uit publieke ruimtes die uitnodigen tot samen vieren. De zorg voor bewoners en gebruikers uit zich in de aandacht voor precisie in licht, materialen, kleur, afmetingen en details. Alle aspecten van deze architectuur vereisen en weerspiegelen precisie. Daarbij is de bijzondere aandacht

van de architect voor de relationele sfeer persoonlijk en politiek tegelijk, van één-op-één relaties tussen de medewerkers (zoals de collega's op kantoor, de ambachtslieden en fabrikanten in het bouwproces, adviseurs) en opdrachtgevers, tot de bredere schaal van de positie van de architect in de samenleving. De zorg voor mensen heeft zowel te maken met affiniteit, empathie en gevoeligheid als met ethiek.

Zorg voor gebouwen

Wanneer we gebouwen opvatten als hulpbronnen waar we goed voor moeten zorgen, wordt de architectuurpraktijk zelf een permanent werk van zorg. Het creëren van duurzame ontwerpen die lang meegaan, impliceert respect voor de materiële en emotionele arbeid die in de gebouwen wordt gestoken. Enerzijds creëert de attitude van Marie-José Van Hee architecten ruimtes die toe-eigening mogelijk maken, waardoor gebruikers de gebouwen omarmen en er zorg voor gaan dragen. Anderzijds impliceert hun benadering van renovatie en de waardering van bestaande structuren een toegewijde relatie met gebouwen, zowel retrospectief, in het heden als voor de toekomst.

Zorg voor het vak

Hoe de architectuur zich in de toekomst zal ontwikkelen hangt ook af van de kennisuitwisseling tussen vakgenoten. Een architectenbureau

kan functioneren als een school waar verschillende nieuwe ideeën en benaderingen uit voortkomen. Net als takken van een boom vinden deze ideeën en benaderingen hun eigen richting in en rond het vak. De kennisuitwisseling tussen verschillende generaties en het leren van elkaar liggen in het verlengde van de zorg van de architecten voor hun vak.

In onze brief van januari 2021 drukten we de wens uit dat de tentoonstelling de benadering van zorg van Marie-José Van Hee architecten zou uitdrukken en eerbaar maken. Marie-José Van Hee architecten antwoordde met een genereus gebaar aan bezoekers van De Singel, in de vorm van twee wandelroutes doorheen het gebouw. *Marie-José Van Hee architecten. Een wandeling* werd aanleiding om te zorgen voor het gebouw en de publieke ruimte van De Singel, zijn rijke geschiedenis en de ervaring van zijn gebruikers via precies gekozen interventies. Het eigen werk komt naast en tussen dat van collega's, vrienden en opdrachtgevers te staan met wie een gemeenschappelijke zorgvuldige attitude wordt gedeeld.

Sofie De Caigny en Hülya Ertas
Vlaams Architectuurinstituut

¹ Christian Kieckens, 'Cases and Ruins' in *Marie-José Van Hee Architecten: More Home, More Garden*. (Ghent: Copyright Slow Publishing, 2019) p. 173

Volgende pagina: Binnenplaats Huis Van Hee
foto: David Grandorge, 2008

Introductie

“Vanaf het begin van mijn tocht was ik in de slag met de IGN-kaarten om een sinuslijn van dat soort sluiproutes te trekken. Niet dat ik op de loop was, maar ik voorvoelde dat er een wind van vrijheid op die wegen waaide.”¹

Sylvain Tesson, 2016

Bijna dertig jaar na haar eerste solotentoonstelling keert Marie-José Van Hee met haar bureau terug naar De Singel. Het Vlaams Architectuurinstituut nodigde ons in het kader van zijn thema ‘zorg’ uit om een verkenning te organiseren van de door Léon Stynen & Paul De Meyer (1958-1987) en Stéphane Beel (1986-2012) ontworpen kunstcampus, door de lens van eerdere door Marie-José Van Hee architecten bedachte tentoonstellingsscenografieën. We bladerden door (on)gerealiseerde projecten en (on)voltooid werk, met bijzondere aandacht voor wie een bijdrage leverde aan de ideeënvorming en het al dan niet realiseren ervan.

Wie maakt architectuur? Wie maakt architectuur mogelijk? Wie geeft er nog om architectuur? En wie geeft er om architecten? Dit waren enkele van de vragen die we onderzochten in relatie tot de betrokkenheid en verantwoordelijkheden van het architectenberoep. We dachten dat het ritme van het wandelen, waarbij

we de ene stap na de andere zetten, een ruimte kon helpen creëren om vooruit te denken en terug te kijken.

We bedachten een parcours door de Kunstcampus De Singel als een verlengstuk van het GR5A (*sentier de Grande Randonnée* 5A). Dit langeafstandswandelpad doorkruist het Europese continent en loopt langs de Desguinlei, met een bocht rond de kunstcampus richting de Jan van Rijswijcklaan. Een omweg vanaf dit wandelpad leidt de wandelaar naar een verkenning van kunstwerken – sommige permanent op de campus aanwezig (*On Sculpture*), andere die wij voor de gelegenheid tijdelijk toevoegden –, waarbij we een nauwe dialoog aangaan met het gebouw en zijn context.

Anders dan men zou verwachten, reflecteren we niet direct op de architectuurproductie van de laatste jaren. In plaats daarvan geven we voorrang aan de lichamelijke ervaring van ruimtes ter plaatse, door een structuur als *tijdelijke bezoeker* in de tentoonstellingsruimte te installeren, namelijk Marie-José's huis en tuin in de Varkensstraat te Gent. De tentoonstellingsruimte, die we *Petite Randonnée* noemen, wordt een uitnodiging om uit te rusten, stil te staan, goed en lang na te denken, maar ook om te leren en een gevoel te krijgen van Marie-José's innerlijke tuin, die ze in nauwe relatie met haar vrienden en familie,

collega's, kunstenaars, aannemers en opdrachtgevers cultiveert.

De tentoonstelling raakt aan verschillende tijdsperspectieven. Ten eerste is er de bouwgeschiedenis van De Singel. We reizen terug naar de periode toen Léon Stynen het Koninklijk Conservatorium Antwerpen (KCA) ontwierp, met veel respect voor het eeuwenoude landschap dat hij er aantrof, en waarover hij de kunstcampus liet zweven, toen de ringweg nog niet was aangelegd. Tegelijkertijd is deze tentoonstelling een gelegenheid om door de uitgestrekte kunstcampus te kuieren en op eigen ritme de gelaagdheid te verkennen die door de jaren heen is ontstaan.

Ten tweede herbekeken we scenografieën die het bureau voor eerdere tentoonstellingen heeft gemaakt en hergebruikten we weloverwogen de vorm ervan, weliswaar met toevoeging van nieuwe inhoud. Daarbij duiken met name de scenografieën uit 1993 (De Singel) en 2018 (*Biennale Architettura Venezia*) opnieuw op, gematerialiseerd aan de hand van grootformaatboeken op rode lezenaars.

We kijken ook naar de toekomst en evalueren kritisch de huidige toestand van de locatie. Daarbij stellen we twee permanente ingrepen op de campus voor, die we realiseerden met de hulp van genereuze aannemers

en sponsors. Voor deze ingrepen creëerden we een nieuw perspectief op een van de lange ‘kloostergangen’ van het Conservatorium en maakten we een grote opening in het asfalt van de parkeerplaats, om er een boom in te planten.

Wij hopen dat deze ingrepen een nieuwe dynamiek voor de toekomst van De Singel op gang brengen. Tegelijkertijd kan het wandelen en verkennen van de campus nieuwe herinneringen opleveren en een positief effect hebben op de beleving van de dagelijkse gebruikers en van het gevarieerde bezoekerspubliek.

Marie-José Van Hee architecten

¹ Sylvain Tesson, *Sur les chemins noirs*, Parijs: Editions Gallimard. Uit de Nederlandse vertaling door Eef Gratama, (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2017) blz. 38.

GR5A – Lange route

Grande Randonnée

Inleidend pad

Interventions

Eerste pad

Planting a Tree

Tweede pad

Opening Doors

Derde pad

Curating the Campus

Vierde pad

Curating the Library

Vijfde pad

Furnishing

Marie-José op weg naar Santiago
foto: Ivan Adriaens, 2000

GR5A - Inleidend pad Interventions

“Wanneer we op deze aarde rondlopen, ervaren onze harten opnieuw de intense vreugde die we als kinderen voelden, toen we voor het eerst ons vermogen ontdekten om door de ruimte te bewegen – die voor het wandelen kenmerkende afwisseling van verstoring en herstel van een evenwicht.”¹

Dimitris Pikionis

Marie-José Van Hee is een langeafstandswandelaar. Niet alleen wandelt ze in haar vrije tijd en maakt ze daarbij ruimte vrij om de ons bekende ontwerpen te creëren. Ook in haar beroepspraktijk heeft ze een lange weg afgelegd, licht bergopwaarts, de weg plaveiend voor jongere generaties architecten, terwijl ze gestaag meer aandacht krijgt in het buitenland. Wandelen, reflecteren, tekenen. En opnieuw.

Toen we de uitnodiging kregen om deze tentoonstelling te verzorgen, zijn we door de campus gelopen en wilden we van de gelegenheid gebruikmaken om enkele permanente veranderingen op de locatie aan te brengen. We wilden een subtiele doch blijvende impact hebben. Om te beginnen legden we het asfalt ter hoogte van de hoofdingang aan de Desguinlei open om er een boom te planten en zo voor de kunstcampus een levend herkenningspunt te

installeren. Onze volgende ingreep situeert zich op de grens tussen het Stynens Conservatorium en de extensie door Beel: niet alleen voegden we aan het einde van een gang lichtinval toe en faciliteerden we een verbinding; tegelijkertijd kreeg een kunstwerk van René Guiette hernieuwde aandacht.

We besloten om voor deze gelegenheid het traditionele tentoonstellingsformat los te laten en benaderden de kunstcampus De Singel verder als een speelterrein. Een extensieve route voert de bezoeker langs verschillende ‘paden’ in het netwerk van ‘kloostergangen’ van het KCA; ze slingert doorheen een muzikaal woud van oefenende conservatoriumstudenten en gaat de confrontatie aan met kunstwerken die in de loop der jaren binnen in het gebouw en in de tuinen zijn toegevoegd.²

De leidraad van deze verkenning is het initiatief *Curating The Campus* (nu *On Sculpture*), waarvoor we bijkomend tijdelijke kunstwerken hebben geselecteerd die op de campus een plaats kregen. Hun plek is contextueel bepaald, in relatie tot het gebouw, tot de permanente kunstwerken van het *On Sculpture*-parcours, en tot door Marie-José Van Hee architecten ontworpen meubilair – een bank, een tafel en een serie rode lezenaars.

Solotentoonstelling in De Singel
foto: Marie-José Van Hee, 1993

GR5A - Eerste pad Planting a Tree

“Seizoenen, cycli, constante beweging, veranderingen en processen worden verbeeld door bomen, als levende wezens; en op hun beurt belichamen deze dingen de essentie van bomen. Een experiment met vormen, kleuren, texturen, tinten en zonlicht door het gebladerte, dat is het geschenk dat we de stadsbewoner kunnen bieden als we een ruimte met bomen creëren.”³

Teresa Moller, 2021

Bomen zijn een inspiratiebron voor Marie-José. Ze ontwerpt rond bestaande bomen heen, zoals blijkt uit de woonprojecten in Boortmeerbeek en Koksijde. Ook haar eigen huis is genesteld rond een boom die ze ooit plantte op de kleine binnenplaats van een werkmanshuisje dat ze als student huurde. Wanneer er geen bomen op het terrein staan, stelt Marie-José aan de opdrachtgever voor er een te planten zodra het gebouw af is – als een nieuwe interpretatie van de eeuwenoude traditie om na voltooiing van een bouwwerk een boomtak boven in de schoorsteen achter te laten.⁴

Boeken over landschapsarchitectuur hebben altijd een essentiële plaats ingenomen in Marie-José's bibliotheek. Al vroeg in de ontwerpfase toont zij belangstelling voor de context en het landschap waarin ze met haar team werkt. Ze beschouwt het landschap als een integraal onderdeel van het ontwerp en ze is altijd openbare ruimtes blijven inrichten,

geïnspireerd door landschapontwerpers en tuin-architecten als Vita Sackville-West, Teresa Moller en Marie-Luise Gothein. Het boek *The History of Garden Art* van Gothein was overigens de inspiratiebron voor Marie-José's afstudeerscriptie uit 1974 over de geschiedenis van de Europese tuinen.

Een boom planten is een symbolische en poëtische daad die een verband creëert tussen de bodem en de hemel. Maar voor Marie-José betekent het nog meer: een eenvoudige en pragmatische daad die voor schaduw zorgt en vogels een plek biedt om te nestelen. Uit respect voor Léon Stynens idee om het oude vestinglandschap te behouden en het slechts te laten doorprikken door de kolommen waarop het Conservatorium rust, kozen we ervoor het geasfalteerde oppervlak voor het kunstcentrum open te breken, om de aarde weer te laten ademen. In het ontstane gat plantten we een tien jaar oude boom (een *Metasequoia glyptostroboides*) als een duurzame bijdrage aan de beleving van bezoekers uit de directe omgeving van het KCA – mensen én andere levende wezens. Terwijl Stynen zijn stempel op de Antwerpse skyline drukte door drie monumentale torens te bouwen binnen het historische vestinglandschap,⁵ vroegen wij ons af of we bezoekers en wandelaars konden uitnodigen om de GR52-route te volgen met behulp van een levend monument bij de hoofdingang van zijn horizontale campus.

Boom geplant door Marie-José in de jaren 70
foto: Peter Lorré, 2002

GR5A - Tweede pad Opening Doors

*"Ring the bells that still can ring
Forget your perfect offering
There is a crack in everything
That's how the light gets in."*⁶
Leonard Cohen, 1992

Toen ze ter voorbereiding op de tentoonstelling door de campus liep, vestigde Sofie De Caigny, directeur van het Vlaams Architectuurinstituut, onze aandacht op een verplaatst fresco van de Belgische kunstenaar René Guiette. Net als het fresco van Guiette dat Stynen in zijn eigen huis in het verlengde van de voordeur had geplaatst, was het werk dat Stynen hem voor De Singel liet creëren vroeger goed zichtbaar voor wie door de lange beglaasde gangen van het Conservatorium liep. In 2012 is het fresco verplaatst naar zijn huidige locatie – op het kruispunt van een horizontale en een verticale verbinding tussen het oude en het nieuwe gebouw (resp. een brug en een dienstlift) –, maar dat ging ten koste van de zichtbaarheid van het fresco als gastvrije gebaar. Twee dubbele standaardbranddeuren verbonden de 'koorgang' van Stynens Conservatorium met Beels extensie, maar ze belemmerden visueel de overgang tussen beide delen van het gebouw.

Als tweede permanente ingreep – om de herinnering aan Guiettes kunstwerk nieuw leven in te blazen – vervingen we daarom de inmiddels beschadigde branddeurvleugels door beglaasde equivalenten. Dat creëerde een perspectief op de vijftig meter lange 'kloostergang' en faciliteerde een binnendoorgang langs het unieke, teruggeplaatste fresco van Guiette.

Varkensstraat in Gent
foto: David Grandorge, 2008

GR5A - Derde pad Curating the Campus

“Kunst is een garantie voor geestelijke gezondheid.”⁷

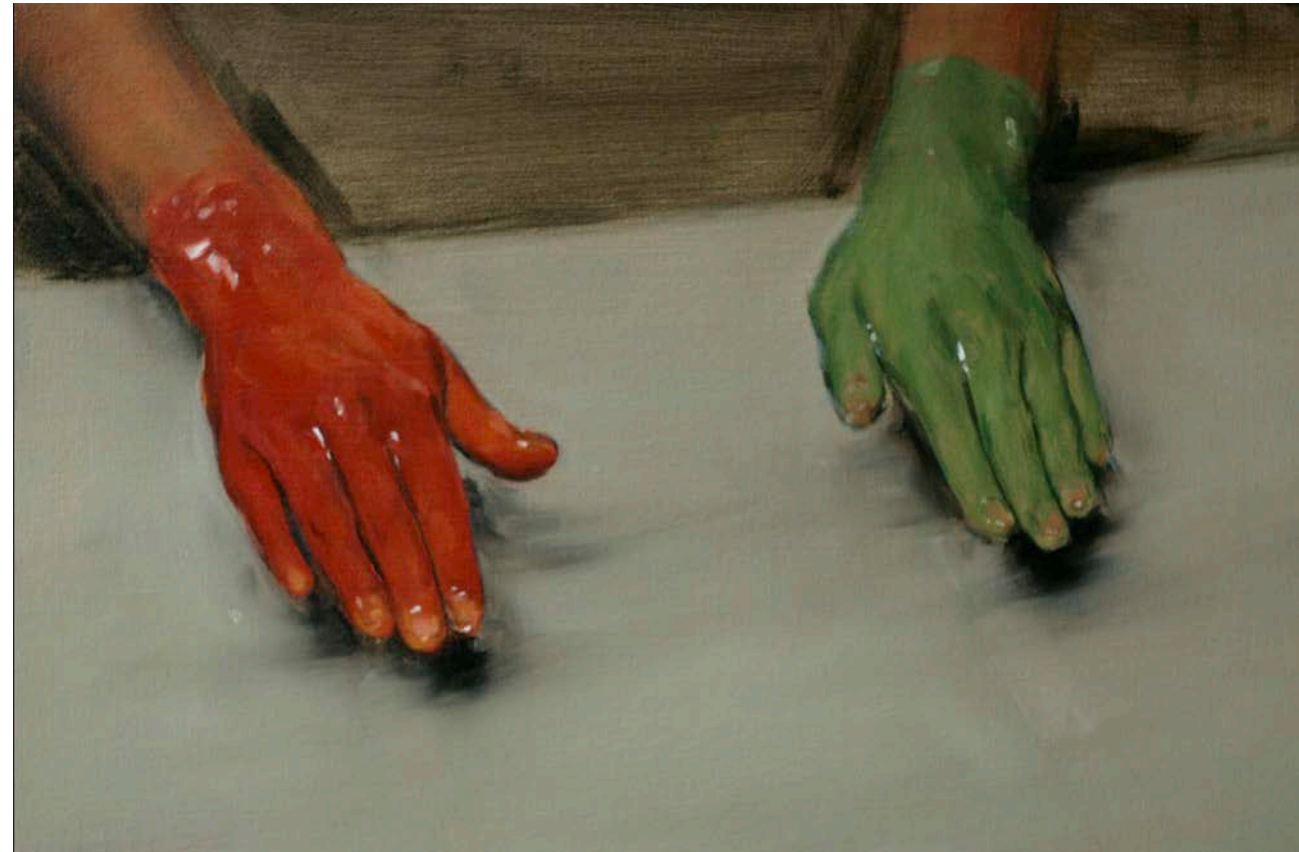
Louise Bourgeois, 1999

Het werkwoord ‘cureren’ is etymologisch gesproken afkomstig van het Latijnse *curare*, dat ‘zorgen voor’ betekent. Hoe kunnen wij als gastcuratoren ‘zorgen voor’ de kunstcampus van De Singel? Op onze verkennende wandeling maakten we een kleine omweg. We volgden het pad van voormalige en huidige curatoren Moritz Küng en Heidi Ballet, die zochten naar manieren om kunstwerken zorgvuldig te integreren in de campus.

Konden we met een associatieve aanpak kunstwerken tijdelijk toevoegen aan de campus en in dialoog laten gaan met het gebouw, de omgeving, de andere ingrepen van *On Sculpture* en de architectuurontwerpen van ons bureau? Om te beginnen keken we naar onze eigen voormalige samenwerkingen met kunstenaars en doorzochten we de beeldarchieven van Marie-José’s lezingen, die haar inspiratiebronnen onthulden.

We kwamen tot een selectie van een tiental werken die we tijdelijk in het

parcours opnamen om aan te tonen hoe kunstwerken, culturele artefacten en hun makers op hun beurt voor architecten kunnen ‘zorgen’ en hun geest kunnen voeden. Die werken bevinden zich zowel op de uitgestrekte paden van de campus als in de evocatie van Marie-José’s huis en de tuin in de tentoonstellingszaal.

Michaël Borremans, *Red Hand, Green Hand*, 2010
courtesy Zeno X Gallery, Antwerpen
foto: Peter Cox

GR5A - Vierde pad Curating the Library

*“Door mijn reizen naar Italië in de jaren zeventig groeide mijn belangstelling voor Italiaanse literatuur. De beschrijving van het landschap en de wandeling naar het huis verbreedden mijn blik op en beleving van architectuur in het landschap.”*⁸

Marie-José Van Hee over Rosetta Loy's roman *The Dust Roads of Monferrato*, 2020

Bij het ontwerpen putten we uit ervaringen die we in de loop der jaren hebben opgedaan: “Bij elke tentoonstelling bouwen we verder op de vorige”, stelt Marie-José, die daarbij het belang van traditie en het verfrissende effect van herinterpretatie benadrukt.

Dit adagium willen we voor deze gelegenheid illustreren door een deel van de scenografie van de tentoonstelling in De Singel in 1993 te recreëren in de foyer achter de Blauwe en de Rode Zaal: een rij van de zeven originele, stevige rode lezelaars met grootformaatboeken erop wordt op dezelfde plek neergezet als waar ze in 1993 stonden.⁹ Tevens wordt de scenografie van de *Biennale Architettura* 2018 in Venetië gereconstrueerd bij de ingang van de tentoonstellingszaal, die we voor de gelegenheid omvormen tot Marie-José's huis en tuin.

Behalve beeldmateriaal voor Marie-José's lezingen, staat het bureau ook in voor de vormgeving van boeken. Voor de tentoonstellingen met rode lezelaars produceerden we met de hand gebonden grootformaatboeken in hardcover: volumes van zorgvuldig samengestelde pagina's met een selectie foto's en zogenaamde 'zwarte tekeningen' die de sfeerbeelden en essentiële thema's in Marie-José's oeuvre van bijna vijf decennia beschrijven.¹⁰

De nabijheid van boeken is voor Marie-José van vitaal belang. Toen ze nog studeerde, reisde ze naar Amsterdam, Parijs en Keulen (of vroeg ze mensen die naar het buitenland reisden) om boeken te kopen over en van haar favoriete ontwerpers, bouwers en tuinarchitecten. Marie-José laat zich niet alleen door publicaties over architectuur maar ook door fictie inspireren. Op de stenen trap naar haar bibliotheek liggen stapels boeken. Op weg naar haar slaapkamer passeert ze haar boekenverzameling, in de boekenkast die ze boven de keuken plaatste. In het grondplan van haar eigen huis bevindt het voedsel voor de geest zich dus letterlijk boven het voedsel voor het lichaam, hoewel er voor bezoekers altijd een warme maaltijd klaarstaat op het fornuis.

Grootformaatboeken gemaakt in de loop van de tijd
foto: Sam De Vocht, 2022

GR5A - Vijfde pad Furnishing

“De schetsen van Van Hee tonen dat zij interieur en exterieur samen ontwerpt, en meestal klikt de doorsnede met het parcours doorheen het gebouw zich onmiddellijk hieraan vast. Muren en wanden zijn niet alleen structurele dragers en grenzen. Ze worden meteen ook interieur, al dan niet gekoppeld met een gebruiksfunctie: kast, trap, bibliotheek, alkoof. Op die manier is het bewonen al in de eerste lijnen van een ontwerp opgenomen.”¹¹

Katrien Vandermarliere, 2018

Overall in kunstcampus De Singel zijn meubels en voorwerpen te bespeuren die ontworpen zijn door Marie-José Van Hee. Het Engelse werkwoord *furnish* stamt af van een West-Germaanse vorm *furnir* (‘zorgen voor het nodige’). Wanneer een klant verhuist naar een plek die ontworpen is door Marie-José Van Hee architecten, hoeft die alleen maar enkele dierbare meubels mee te nemen.

Volgens Marie-José heeft men niet bijster veel nodig; een tafel, een bed, een boekenkast, een lamp en stoelen volstaan. Gebruikers en bewoners kunnen andere levensnoodzakelijke spullen opbergen in de tot ingebouwde kasten opgewaardeerde muren. In de loop der jaren ontwierp

ze enkele specifieke objecten op verzoek, voornamelijk uit noodzaak. Het eerste was een rode *lezenaar*, ontworpen voor de tentoonstelling in 1993, en vervolgens een bed (*bed-bed*, Huis Van Hee, 1997; in 2017 bij het publiek geïntroduceerd als *bed-bank* voor Maniera). Daarna volgden een tafel voor Huis HdF (*huis-werk-tafel*, 2013, onderzoek met Frank Ternier en in 2017 beschikbaar gemaakt voor Maniera) en een lantaarn voor Huis HdF (*tuin-straat-lamp*, 2013; voor het eerst uitgebracht in 2021 voor Huis V-C). In 2017 kreeg Marie-José van Maniera de opdracht om een opbergdoos (*dien-blad-koffer*) te creëren. Dit was de laatste in een reeks dubbelzinnige objecten die verschillend gebruikt worden naargelang hun plaatsing of opstelling, met een vervaging van de grenzen tussen binnen- en buitenruimte als gevolg. Voor deze gelegenheid tekende ze een tweede bank, om gasten rond een tafel te verzamelen (*huis-werk-bank*).

bed-bank voor Maniera
foto: Filip Dujardin, 2017

GR5A - Voetnoten

¹ Dimitris Pikionis, "A Sentimental Topography", in *Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968. A Sentimental Topography*. (London: Architectural Association, 1989). p.68

² Cfr. 'Curating The Campus', 'On Sculpture' and 'Curating The Library' door curatoren Moritz Küng (2004-2014) en Heidi Ballet (sinds 2020), alsook het derde pad. Curating the Campus.

³ Jimena Martignoni, *Teresa Moller: Reflections in the Landscape* (México DF: Offset Rebozan, 2021) p.34

⁴ Sam De Vocht, "Undrawing", in *Marie-José Van Hee Architecten*. Tokyo: A+U, 2021, p.10 (feature issue)

⁵ De drie torens zijn De Singel (1958-87), het Easo Motor Hotel (1969-75) en het BP-gebouw (1960-63). Cfr. Sofie De Caigny and Bart Decroos, "Epilogue. Engaging Léon Stynen. Contemporary Interventions in the Royal Flanders Music Conservatoire" in *Léon Stynen. A Life of Architecture* (Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, 2018).

⁶ Leonard Cohen, refrein van "Anthem", album *The Future*, 1992

⁷ Uittreksel (No. 9 van 9) publicatie van Louise Bourgeois, *What is the Shape of This Problem?*, New York: Galerie Lelong, 1999.

⁸ Marie-José Van Hee, 'The Dust Roads of Monferrato', <https://womenwritingarchitecture.org/> (Loy's roman is oorspronkelijk in het Italiaans gepubliceerd onder de titel *Le strade de polvere de Monferrato* (1987) en is niet in het Nederlands uitgegeven.)

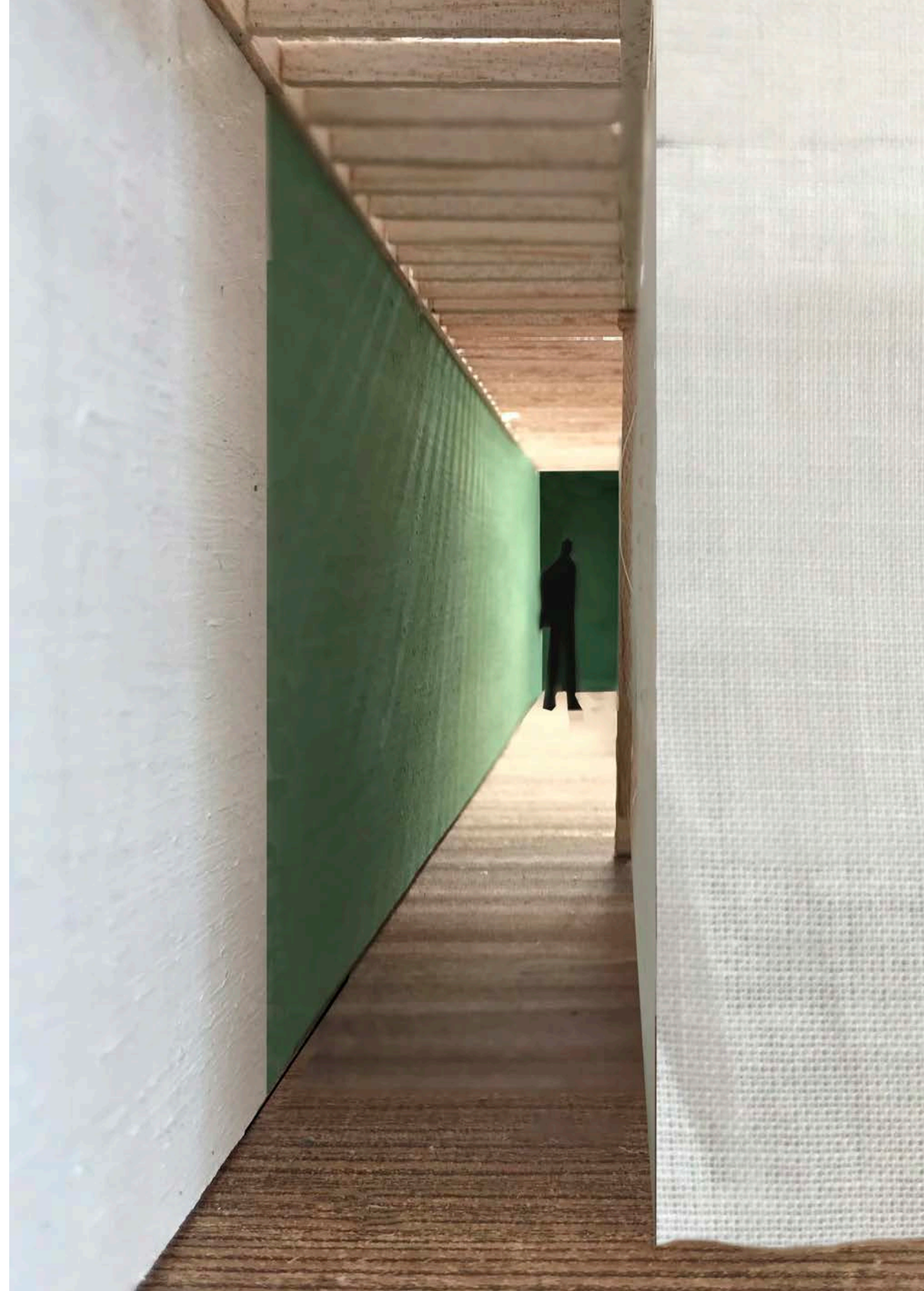
⁹ Bij het recreëren van dit interieurlandschap uit de jaren 1990 vielen ons de contextualiteit en de sterke relaties op die foyer en terras onderhouden met de Wezenberg. Eind jaren vijftig was het hier nog een groen en heuvelachtig landschap, een *terrain vague* rond de overblijfselen van de middeleeuwse vestingwallen

van Antwerpen, waar ten tijde van het eerste ontwerp 's winters geschaatst werd. Dit landschap, met zijn focus op het water, inspireerde Léon Stynen om het Koninklijk Conservatorium Antwerpen te ontwerpen als een volume op kolommen, om de fauna en flora van deze unieke locatie te behoeden. Voor een beknopte bouwgeschiedenis van het KCA, zie Sofie De Caigny en Bart Decroos, "Epilogue" in *Léon Stynen. A Life of Architecture* (Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, 2018).

¹⁰ Naar aanleiding van de eerste tentoonstelling van Marie-José Van Hee in 1993 publiceerde De Singel een gelijknamig dun blauw boekje (grafische vormgeving Gert Audenaert) en een grootformaatboek (grafische vormgeving Peter Derks). Zeven jaar later volgde het zogenoemde 'zwarte boek' *Marie-José Van Hee Architect* (Ludion, grafische vormgeving Griet Van Haute met Wim Voorspoels) en in 2019, de eerste Engelstalige monografie getiteld *More Home, More Garden* (grafische vormgeving Inge Ketelers). In 2018, publiceerde het Vlaams Architectuurinstituut een geschaalde versie van het grootformaatboek n.a.v. de Biënnale van Venetië (grafische vormgeving Lennert Dejonghe en Peter Derks). In 2021 produceerde het bureau de content voor het Japanse monografische tijdschrift a+u (grafische vormgeving Ayako Sato). Ter gelegenheid van de huidige tentoonstelling werd een nieuw grootformaatboek samengesteld (grafiek Peter en Viktor Derks).

¹¹ Katrien Vandermarliere, "Prologue" in *Marie-José Van Hee Architecten: More Home, More Garden*. (Ghent: Copyright Slow Publishing, 2019) p. 10

Maquette van de tentoonstelling
foto: Ben Rea, 2022

PR5A – Korte route

Petite Randonnée

Inleidend pad

Invitations

Eerste pad

Street Life

Tweede pad

A Drawing Room

Derde pad

Jardin des Ami.e.s

Vierde pad

Salon des Refusés

Marie-José aan het wandelen in de jaren 80
foto: Ivan Adriaens

PR5A - Inleidend pad Invitations

De tentoonstellingszaal van De Singel fungeert voor deze gelegenheid als tijdelijke uitbreiding van de patio's die een centrale rol vervullen in Léon Stynens ontwerp voor het Koninklijk Conservatorium.

Hier geven we een nieuwe interpretatie en een reconstructie van de *Street Life* voor Marie-José's deur, gevolgd door haar emblematische *Drawing Room*, haar patiotuin of *Jardin des Ami.e.s*. We sluiten de tentoonstelling af met de wilde achtertuin, die we hier *Salon des Refusés* noemen.

Léon Stynen wilde de fysieke context van zijn ontwerp voor het KCA beschermen. Hij bedacht een gebouw op kolommen, waar het golvende, heuvelachtige landschap van de Wezenberg en de voormalige vestingmuren onderdoor kon lopen. De geschiedenis besliste er anders over: het lagergelegen deel van het landschap werd naderhand omgevormd tot een lawaaijerige verkeersader met een ringweg en een spoorweg. Maar vanuit het gebouw kan men tot op vandaag nog de binnentuin beleven waaromheen de glazen rondgang en de muziekzalen liggen. In dezelfde gedachtegang wil Marie-José het idee van de binnentuin overbrengen naar de tentoonstellingszaal aan de hand van een abstracte recreatie van het huis en de tuin die zij tussen 1990 en 1997 voor zichzelf ontwierp op

een perceel in het Gentse Prinsenhof waar zij sinds haar architectuurstudie begin jaren zeventig woont.

In januari 2021 ging het Vlaams Architectuurinstituut een dialoog aan met Marie-José Van Hee architecten rond jaarthema 'zorg'. Sindsdien houdt de vraag 'Wie zorgt er voor de architect?' Marie-José bezig.

Dit deel van de tentoonstelling heet *Petite Randonnée* en schetst een breder beeld van de context waarin het bureau heeft gewerkt. Het is een manier om de vergaarde kennis over architectuur en de gevarieerde omgevingen waarin het werkzaam is te delen.¹

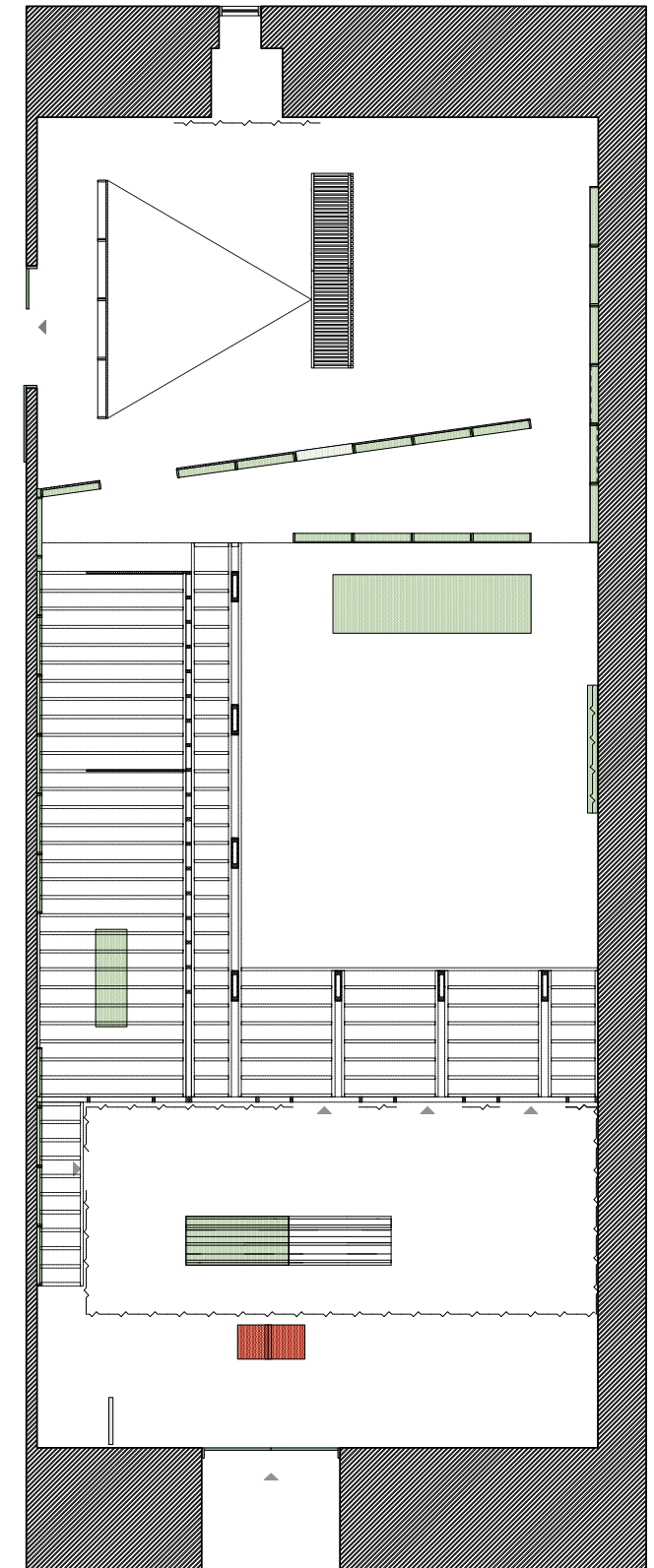
We hebben getracht een mogelijk antwoord op bovenstaande vraag te materialiseren aan de hand van bijdragen van vrienden en familie, collega's, kunstenaars, aannemers en opdrachtgevers die Marie-José op haar levenspad is tegengekomen. Die bijdragen nemen verschillende gedaanten aan en gaan een dialoog aan met de abstracte voorstelling van de straat, het huis en de tuin waar Marie-José woont. Deze gevarieerde bijdragen reflecteren hun makers en hun herinnering aan een korte dan wel lange wandeling met Marie-José. De bijdragen worden het ingrediënt zelf dat van ruimte in een plek verandert. Net als de verschillende objecten die Marie-José in de loop der jaren verzamelde, dragen ze bij tot *het creëren van een plek, om more home & more garden te maken*.

Salon des Refusés

Jardin des Ami.e.s

Drawing Room

Street Life

PR5A - Eerste pad Street Life

“We hebben het vaak over de straat die het huis binnenkomt, maar niet zo vaak over hoe het interieur de straat kan betreden zonder de privacy in gevaar te brengen.”²

David Grandorge, 2018

Toen we in 2018 werden uitgenodigd voor de *Biennale Architettura* in Venetië, namen we de tentoonstelling in De Singel in 1993 als inspiratiebron, waarbij we de vorm herinterpreteerden en de content uitbreidden. Nu we in De Singel terugkomen, kan u een variant op de scenografie in Venetië beleven.³

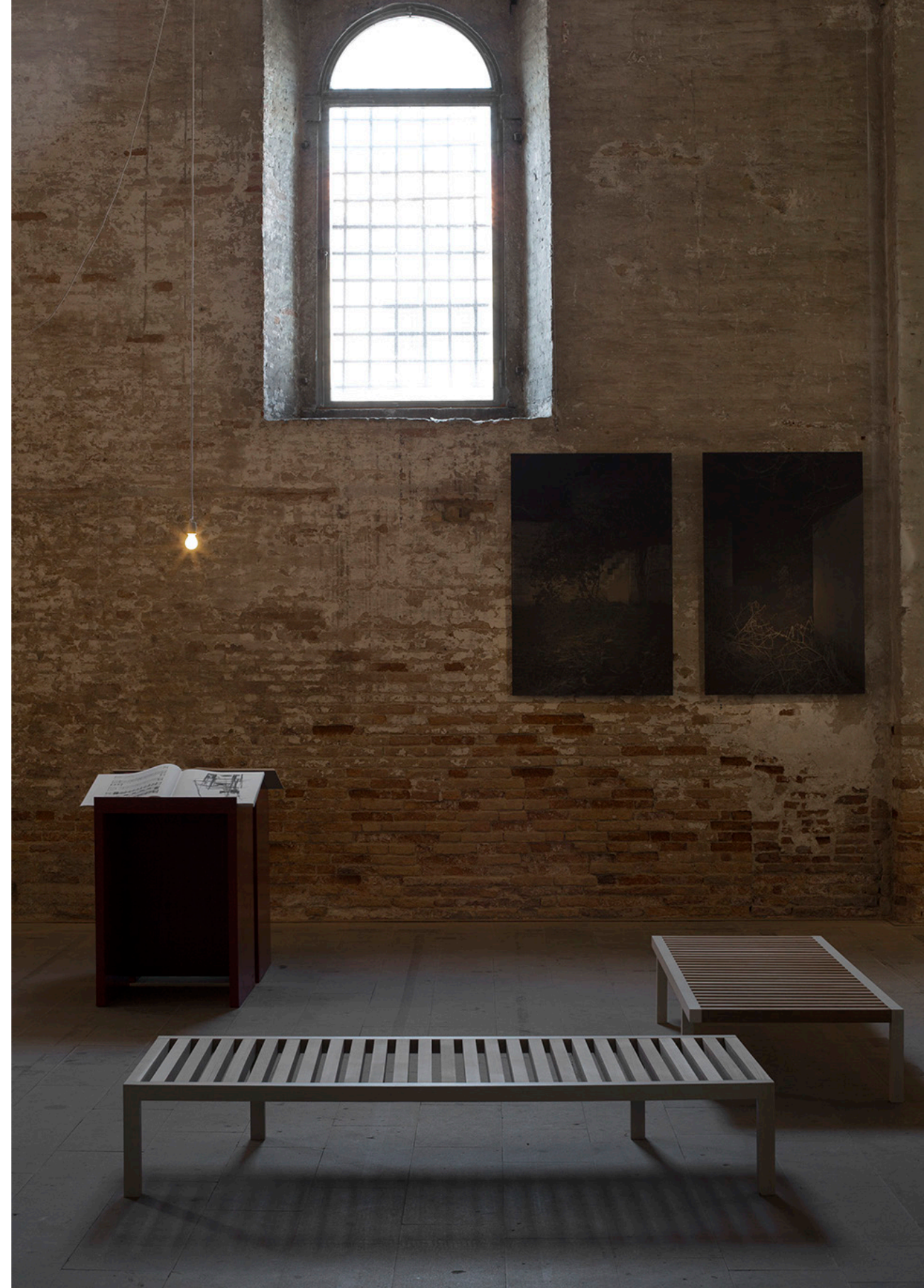
De installatie *Take a Seat* nodigde de bezoeker uit om te pauzeren in de Corderie dell'Arsenale-sstraat. Wie moe was van de wandeling tussen de tentoongestelde werken kon uitrusten op een bed-bank en nadenken over de fotografiekunst van Dirk Braeckman of bladeren in een grootformaatboek op een rode lezeaar.

Vandaag nodigen twee bedbanken de bezoeker uit om te gaan zitten en tot rust te komen. De eerste ruimte die we betreden stelt de smalle Varkensstraat voor, waar Marie-José

sinds eind jaren zeventig woont. We plaatsten twee nieuw geproduceerde rode lezenaars met de ruggen tegen elkaar, elk met een van de eerder beschreven grootformaatboeken, het geheel verlicht door één enkele lamp. In de opstelling in Venetië begeleidde één lamp het natuurlijke licht dat binnenkwam door een onbeglaasd raam hoog in de bakstenen muur, daarmee letterlijk verwijzend naar de etymologie van het Engelse woord *window* ('wind-oog'). De lezenaars nodigen uit tot een gesprek onder de bezoekers die de grootformaatboeken uit 2018 en 2022 doorbladeren, waarbij ze zich bewust worden van het meubilair, de tactiele boeken en de persoon tegenover zich.

In de straatopstelling tonen we voor het eerst de *tuin-straat-lamp*, een lantaarn die in 2013 werd ontworpen voor het tuinpad dat naar het huis HdF leidt en die in 2021 in licht aangepaste vorm werd vervaardigd voor het huis V-C. Opnieuw staan we stil bij Marie- José's adagium dat architecturaal onderzoek nooit stopt en dat twee dingen nooit hetzelfde zijn.

Take a Seat, Biennale Architettura Venezia
foto: Stefano Graziani, 2018

PR5A - Tweede pad A Drawing Room

“‘Schetsen is het startpunt van architectuur – het begin van een verhaal’, zegt Marie-José Van Hee, terwijl we de tekeningen doornemen die aan de basis lagen van haar eigen huis in Gent (1990-1997). ‘Er zit zoveel evolutie in dit project – ik had toen de tijd; ik kon om het even wat verzinnen.’”⁴

Louis Mayes, 2020

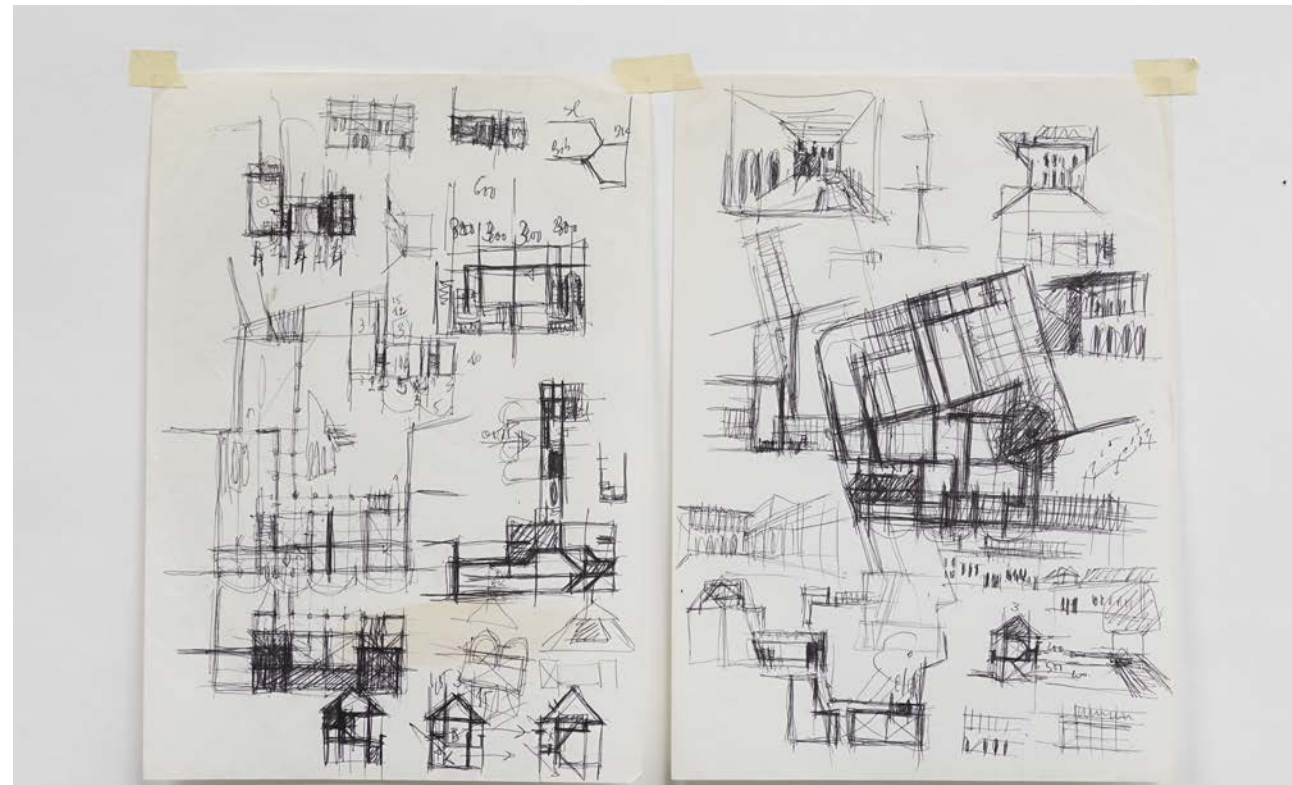
Marie-José bedacht haar huis (1990-1997) in de periode waarin de tentoonstelling in De Singel van 1993 plaatsvond. Zo’n dertig jaar na dato hebben we een abstractie gemaakt van de werkelijke ruimtes, waarbij we hun afmetingen maar niet noodzakelijkerwijs hun materialiteit volgen. We wilden een tactiele, lichamelijke beleving bieden van de kern van Marie-José’s universum, haar *drawing room* (salon) en haar binnentuin, die door vele studenten architectuur en academici, architecten en architectuurliefhebbers zijn bezocht.

Marie-José’s composities van zijn bij uitstek humaan, gebaseerd op een sequens van samentrekken en loslaten, waardoor gebruikers hun lichaam – en geest – kunnen afmeten aan de zorgvuldige ruimtelijke oplossingen die ze voorstelt. Wie de tentoonstellingsruimte betreedt door de smalle keukendeur komt terecht in een abstracte recreatie

van de hoofdpersoon van haar huis: een interpretatie van een *drawing room* (salon) in de klassieke zin van het woord – een plek om zich terug te trekken (*withdraw*) en gasten te ontvangen.

Dit is de plek waar ze eet in het gezelschap van vrienden en familie, maar ook waar ze tijd door-brengt voor het slapengaan, waar ze nadenkt en haar ontwerpen tekent op de gekende manier. Aan tafel gezeten met de rug naar de tuin leest Marie-José er de krant in het ochtendlicht of zit ze ’s avonds te schetsen bij het zachte licht van enkele tafellampen of van de drie gloeilampen die aan het plafond hangen. Het haardvuur in de hoek is een vaste waarde, evenals de stapels boeken op de trap of de objecten boven op de kasten langs de straatgevel.

Drawing Room in het huis van Marie-José
foto: Crispijn Van Sas, 2016
Schetsen Huis Van Hee
archief van Marie-José Van Hee architecten, jaren 90

PR5A - Derde pad Jardin des Ami.e.s

“Van Hee creëert scènes waarin dingen kunnen gebeuren. Dat is heel belangrijk voor haar. Ze wil de mogelijkheden van mensen om met elkaar om te gaan niet sturen, maar er alleen ruimte voor maken. Het ruimtelijk ontwerp is verbonden met de beleving. Geen abstract concept, het wordt eerder in beweging waargenomen. ‘Ik vind overgangsmomenten belangrijk. Van kamer naar kamer. Van binnen naar buiten’, licht ze toe. “De drempel, die bemiddelt tussen twee ruimtelijke toestanden, is een cruciaal element van architectuur.”⁵

Hera Van Sande, 2021

Een kritische ruimtelijke configuratie in het oeuvre van Marie-José is de binnentuin. Voor deze gelegenheid doopten we die om tot *Jardin des Ami.e.s* (Tuin der Vriend.inn.en): de vertaling van de omgeving van Varkensstraat 7 in een scenografie waarin diepzinnige uitingen van medewerkers, vrienden, ex-studenten, architecten, opdrachtgevers en contacten zijn opgenomen. Hoe verhouden die zich tot Marie-José en tot het werk dat zij met haar medewerkers produceert? Welke impact hadden die relaties op zowel hun professionele als hun persoonlijke leven?

Net zoals Marie-José's huis een opeenstapeling van ervaringen en ontmoetingen is, hebben deze bijdragen het vermogen om de geabstraheerde ruimtes op te laden. Ze kunnen iets vertellen over de activiteiten en gesprekken die het mentale universum van Marie-José mee gevormd hebben. Ze brengen ervaringen of memorabele momenten inzake haar werk en leven voor het voetlicht, ze schetsen een breder beeld van de context van het bureau, en laten zien hoe men in onder architecten kennis kan delen, zonder de complexe interactie tussen de bij het bouwproces betrokken partijen uit het oog te verliezen.

Feest in de tuin van Marie-José
foto: Marthe Vandenabeele, 2017

PR5A - Vierde pad Salon des Refusés

“Als architect teer je op het ‘recovered memory syndrome’. Zo werkt namelijk de psychologie van de verbeelding: je herinnert je dingen die nooit hebben bestaan tot je uiteindelijk je eigen bedenkzels gelooft met een absolute zekerheid. Als je een wedstrijd verliest – en zulks gebeurt – begint het gebouw in je hoofd aan levendigheid in te boeten.

De omzetting van een persoonlijke inbeelding naar een gedeelde ervaring, de normale ontwikkelingsgang voor een project, wordt voor onbepaalde tijd opgeschort. Het gevoel van pijn, een soort fantoompijn, is evenredig met de tastbaarheid die het project had bereikt, zowel in de persoonlijke als in de maatschappelijke sfeer.”⁶

William Mann, 2002

Het *Salon des Refusés* of ‘Tentoonstelling van afgewezen werken’ is een knipoog naar de Parijse expositie uit 1863 van schilderijen die door de officiële Franse staatsjury waren geweigerd. William Mann beschrijft hierboven de fantoompijn die je ervaart nadat je hebt begrepen dat een project waarin je al je kennis en energie hebt gestoken geen werkelijkheid zal worden.

Bij het doorzoeken van de archieven van het bureau vonden we, op een totaal van 400 getekende projecten over 48 jaar, 155 niet-gerealiseerde projecten – waarvan 65 voor openbare wedstrijden. Mann merkt fijntjes op dat het publieke domein daarbij meer misloopt dan het private. Hij kan echter gelijk hebben wanneer hij oppert dat die getallen minder gekende doch ware aspecten van Marie-José’s leven naar voren brengen. De afstand die zij in de afgelopen halve eeuw aflegde en de energie en zorg die zij investeerde in de bebouwde omgeving vertaalt zich in een gemiddelde van vijf gerealiseerde en drie niet-gerealiseerde projecten per jaar. Waarop zij de vraag stelt – een vraag die zij graag ook aan u wil stellen: wie kijkt in de hedendaagse samenleving nog om naar de architect?

Wedstrijd voor Textilmuseum Sankt Gallen
beeld Thomas Hick, 2020

PR5A - Voetnoten

¹ Gesprek met Hülya Ertas, tentoonstellingscoördinator en curator bij het Vlaams Architectuurinstituut en Juan Duque, onafhankelijk curator.

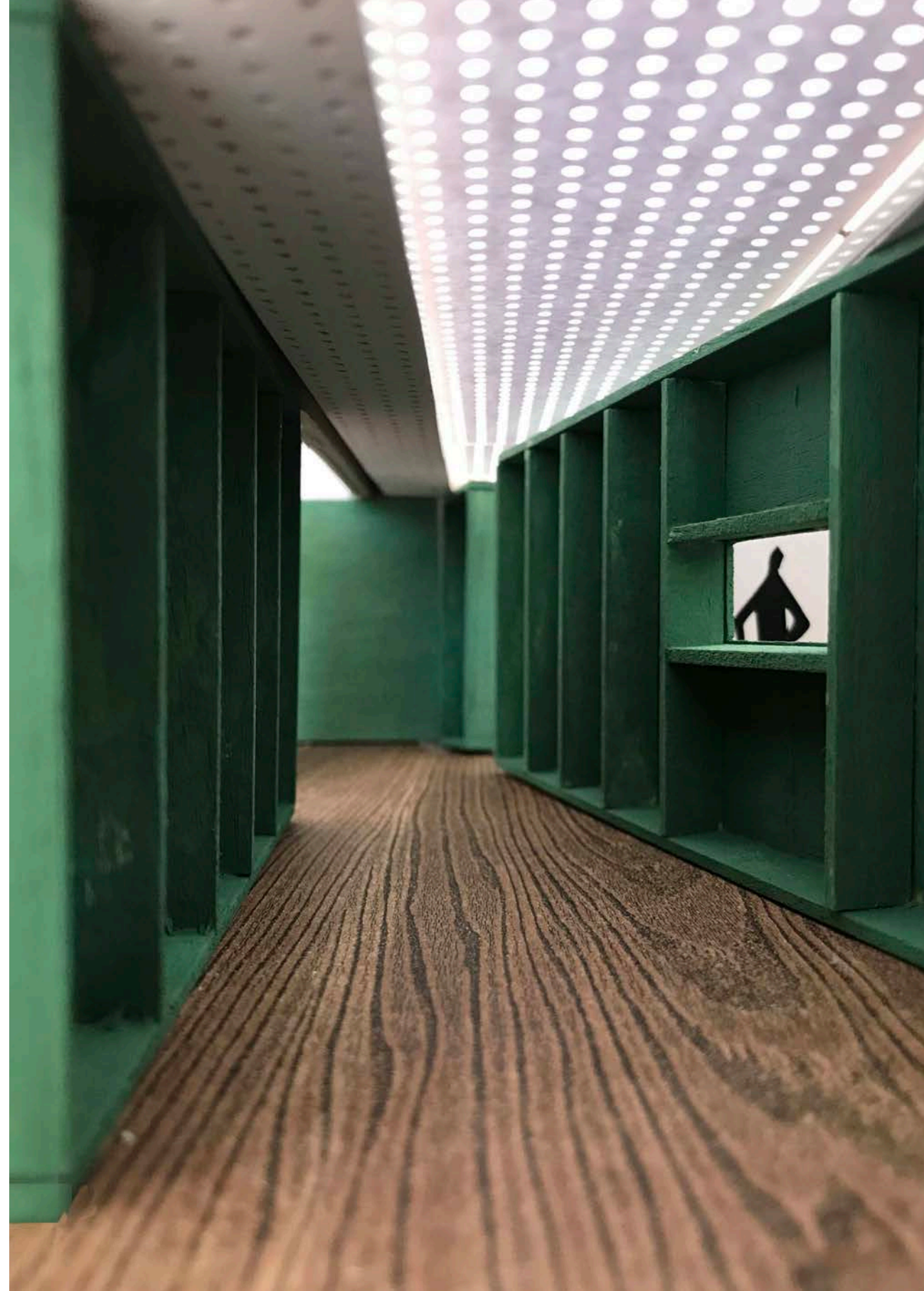
² David Grandorge, citaat uit “A House on Pig Street” in *Marie-José Van Hee Architecten: More Home, More Garden*. (Gent: Copyright Slow Publishing, 2019) p. 109

³ ‘Take a Seat’, mei-nov., *Biennale Architettura Venezia 2018*, deelname op uitnodiging van curatoren Yvonne Farrell en Shelley McNamara, Venetië, Italië. Tentoonstellingsscenografie Marie-José Van Hee architecten.

⁴ Fragment uit interview Marie-José Van Hee met Louis Mayes, in: “Trace Elements” in *Architecture Today* 309, p. 20

⁵ Hera Van Sande, ‘Spatial Poetry’, in *a+u 21:10, 613*, Feature issue: *Marie-José Van Hee architecten*. (Tokyo: Shinkenchiku-sha Co., Ltd. 2021), p. 150

⁶ William Mann, “Fantoompijn”, gepubliceerd in *Marie-José Van Hee Architect*. (Brussel: Ludion, 2000) p.88-93

Marie-José Van Hee architecten. Een wandeling

30.11.2022 – 21.05.2023

Tentoonstelling

Curator	Marie-José Van Hee architecten
Scenografie	Marie-José Van Hee, Sam De Vocht, Margot De Caster, Ben Rea Marie-José Van Hee architecten
Coproductie	Marie-José Van Hee architecten, Vlaams Architectuurinstituut (VAi), De Singel
Projectcoördinator	Hülya Ertas VAi
Productieleider	Nino Goyvaerts VAi
Archief medewerker	Gweny Dhaese VAi
Directeur VAi	Sofie De Caigny
Directeur DE SINGEL	Hendrik Storme
Technisch directeur DE SINGEL	Paul Vermeir
Productie DE SINGEL	Karl Kana
Coördinatie technische productie	Guy Anthoni DE SINGEL
Pers & communicatie	Egon Verleye VAi
Installatie	Mark De Block DE SINGEL , Lorenzo De Brabander, Jurgen Claessen Zoomin' , Casimir Francken, Dirk Lesoil DE SINGEL , Karel Van Doren DE SINGEL

Bijdragen in alfabetische volgorde:

Jan Baes, Stéphane Beel, Cathérine Biasino, Hélène Binet, Kristoffel Boghaert, Dirk Braeckman, Geert Bruloot, Filip Buysse, Adam Caruso, Johan Celsing, Asli Cicek, Mieke Claes, Els Claessens, Willem Cole, Sylvie Cosyns, Wim Cuyvers, Hilde Daem, Wannes De Brouwer, Berlinde De Bruyckere, Margot De Caster, Jan De Causmaecker, Céline De Clercq, Frederik De Smedt, Ilse De Sutter, Sam De Vocht, Mattias Deboutte, Lennert Dejonghe, Dirk Demeyer, Annemie Depuydt, Viktor Derks, Michel Devos, Valerie Doutreluingne, Marc Dubois, Filip Dujardin, Juan Duque, Thomas Faes, Javier Fernandez Contreras, An Fonteyne, Frederick Hossey, Wim Goes, Ricardo Gordon, Klaas Goris, David Grandorge, René Guiette+, Elisabeth Hatz, Michiel Hendryckx, Hilde Huyghe, Dominique Issermann, Sahar Jaber, Indra Janda, Dirk Jaspaert, Inge Ketelers, Christian Kieckens+, Reiner Lautwein, Bart Lenoir, Daniel Libens, Linda Loppa, Claudia Lynch, Patrick Lynch, Barbara Marie Reine, Kris Martin, Marie Mees, Jan Moens, Uršula Novak, Carmen Osten, Caroline Pauwels+, Ben Rea, Filip Reumers+, Johannes Robbrecht, Paul Robbrecht, Daniel Rosbottom, Alice Sanders, Jakob Schokking, Léon Stynen+, Lou Terryn, Helen Thomas, Marthe Vandenabeele, Tania Vandenbussche, Menno Vanderghote, Hans van der Heijden,

Nadja Van Houten, Benoît Van Innis, Peter Van Ooteghem, Sylvia Van Peteghem, Hera Van Sande, Crispijn Van Sas, Koen Van Synghel, Kiki Verbeeck, Dietlinde Verhaeghe, Tinne Verwerft, Wim Voorspoels

Met dank aan de gallerijen en kunstenaars voor het in bruikleen geven van de kunstwerken.

Tentoonstellingsgids

Tekst	Sam De Vocht Marie-José Van Hee architecten
Concept & Grafisch ontwerp	Marie-José Van Hee architecten, Nino Goyvaerts VAi
Eindredactie	Patrick Lennon (EN), Maxime Schouppe (NL)
Vertaling	Patrick Lennon (NL>EN), Maxime Schouppe (EN>NL)

Dank aan alle huidige en voormalige medewerkers van Marie-José Van Hee architecten voor al het gedane werk en de geïnvesteerde tijd:

Jan Baes, Els Claessens, Sylvie Cosyns, Mattias Deboutte, Wannes De Brouwer, Céline De Clercq, Bram De Gieter, Lennert Dejonghe, Viktor Derks, Margot De Caster, Frederik De Smedt, Ilse De Sutter, Sam De Vocht, Valerie Doutreluingne, Thomas Faes, Dirk Goyens, Frédéric Hossey, Yza Hunsinger, Sahar Jaber, Indra Janda, Jessica Langerock, Uršula Novak, Carmen Osten, Daniel Pickering, Ben Rea, Filip Reumers+, Diego Sanchez, Alice Sanders, Lou Terryn, Maarten Vanbelle, Marthe Vandenabeele, Tania Vandenbussche, Menno Vanderghote, Ariane Van Craen, Dietlinde Verhaeghe, Tinne Verwerft, Wim Voorspoels.

Dank aan onze genereuze supporters:

Jean-Marc Vandoorne & Barbara Greeve, Jules De Keersmaecker & Christine Tollebeek, Guy Mouton, Pauline Fockedeey & Valentin Bollaert nord.architectes, Jan De Causmaecker & Edith Bouckaert, Willem Van Aelten & Tinne Oosterlinck, Tom Degryse & Kathleen Gunst, Jan Willen ellips landmeters, Herman Anné & Louisa Buyl, Marthe Vandenabeele, Bouwmeester De Clercq, Dean Jehs, Johan Van Hee & Marjan Coppens, Takero Shimazaki Architects

Dank aan de helpende handen en geesten:

Wannes De Brouwer, Céline De Clercq, Viktor Derks, Margot De Caster, Ilse De Sutter, Sam De Vocht, Artuur Herman, Thomas Faes, Ben Rea, Alice Sanders Marie-José Van Hee architecten, Heidi Ballet DE SINGEL, Mattias Deboutte Verwerft interieurs, Juan Duque, Fonny Feremans Boekbinderij Rozier, Emma Filippides, Jeroen Heerwegh Jhh productions, Erik Moonen Showtex Burcht, Christos Paraschos, Frank Ternier & Rebecca Devriese Atelier Ternier, Bart Tritsmans, Stijn Sioen Atelier Fé, Jan Willen & Bavo Verstuyft ellips landmeters, Team Vlaams Architectuurinstituut, ZQUADRA

Dit project is mede mogelijk gemaakt met de steun van:

Van den Berk Boomkwekerijen - Ties Van Lambalgen

Seghers landschapsarchitecten - Harold Seghers

De Coene Products & AGC - Bart Wynants

ADW Schrijnwerken - Kristof De Witte

Belgian Natural Paint - Fernand Vermeulen & Dominique Van Espen

Manoir de la Tête Rouge – Guillaume Reynouard

Johan Van Hee

Het Vlaams Architectuurinstituut wordt betoelaagd door de Vlaamse Overheid

Het 2022-2023 programma van het Vlaams Architectuurinstituut wordt mogelijk gemaakt door

Bulo

Maquette van de tentoonstelling
foto: Ben Rea, 2022

PR5A - Zijpad

Food for Thoughts

“Een architect moet ook een goede kok zijn, zegt Marie-José Van Hee, want ook daar [in de keuken] zijn verhoudingen, kleur, kruiden en vorm van belang. Ik herinner me de heerlijke zonnevis die ze bij haar thuis voor ons bereidde. De prachtige goudkleurige vis werd één met het decor van de binnentuin, waardoor ik hem nauwelijks durfde aan te raken.

“En nee, die culinaire perfectie is geen toeval, maar de uiting van haar principe dat je ernaar moet streven om in meerdere dingen heel goed te zijn, zodat een carrièreswitch soepel verloopt. De rij kookboeken in de keuken is niet louter een verzameling, maar een echte werkbibliotheek.”¹

Sylvia Van Peteghem, 2021

¹ Sylvia Van Peteghem, 'Food for Thoughts', in *a+u 21:10, 613*, Feature issue: Marie-José Van Hee architecten. (Tokyo: Shinkenchiku-sha Co., Ltd. 2021), p. 54.

